

بررسی تزیینات آجرکاری در نمای بیرونی بناهای قاجار و پهلوی بیرجند

مقاله پژوهشی (صفحه ۱۰۸-۹۴)

علیرضا شیخی^۱، امیرحسین عباسی شوکت آباد^۲

۱- دانشیار دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، شهر تهران، ایران (نویسنده مسئول)

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد صنایع دستی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، شهر تهران، ایران

DOI: 10.22077/NIA.2022.4758.1548

چکیده

آجر از مصالح مهم در زمود و آمود ایرانی بوده که در دوره اسلامی نمود قابل توجهی داشته است. اوج آجرکاری در دوران میانی در عصر سلجوقی و در دوران متاخر در عصر قاجار و پهلوی قابل پی جویی است. بهره گیری از آجر در نمای ساختمان های شهری در این دوره تنوع قابل تاملی دارد. هدف، بررسی فرم و نقش آجرکاری نمای بناهای قاجار و پهلوی بیرجند و عوامل تاثیرگذار اجتماعی بر آنست. از این رو به دنبال پاسخ بدین سوالات است: فرمها و نقوش آجرکاری بناهای قاجار و پهلوی در بیرجند چگونه قابل دسته بندی بوده و عوامل اجتماعی موثر بر آن کدام است؟ روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی و شیوه گردآوری اطلاعات، کتابخانه ای و بویژه میدانی است. یافته های پژوهش نشان می دهد فرم های آجری بناهای بیرجند شامل ستون نماها، قوس های در، پنجره و جداره و سنتوری هاست. همچنین نقوش آجرکاری زینت بخش حاشیه، متن جداره، عناصر منفرد و مشبک ابنیه هستند. نقوش با ترکیب های متنوع آجری مانند، چلیپا، خفته و رفته، جناغی، گلچین و انتزاعی در کنار یکدیگر نمایان شده اند. تاثیر عوامل اجتماعی را می توان در موقعیت سوق الجیشی بیرجند، نقش تجاری و محوری در دفاع از قلمرو سیستان و پاسداری از مرزهای شرقی در دوره قاجار، نیز حضور سیاحان و ماموران به دلیل دست اندازی انگلیسی ها بر هند و همجواری با ایران، تاسیس مدارس نوین و افتتاح سرکنسولگری انگلیس در بیرجند بر تزیینات آجری جستجو کرد. فروش فرش منطقه در بازارهای جهانی رونق اقتصادی، تولید سرمایه و آمد و شد تجار را در پی داشته که باعث ورود تزیینات اروپایی به معماری بیرجند شد اگرچه سویه تامل و نگاه بومی منطقه و سیاست های حاکم در بهره گیری از عناصر باستانی و هنر اسلامی در آجرکاری نیز قابل تامل است.

واژه های کلیدی: قاجار و پهلوی، بیرجند، آجرکاری.

1- Email: a.sheikhi@art.ac.ir

2- Email: amir.abbasi2698@gmail.com

مقدمه

آجرکاران ایرانی با ذوق و خلاقیت خود توانستند از آجر به عنوان ماده‌ای کاربردی- تزئینی بهره گیرند. آثار تاریخی بجای مانده از دوره قاجار و پهلوی از اعتلای این هنر در معماری و شهرسازی حکایت دارد. این هنر علاوه بر اینکه زیبایی را برای بنا به ارمغان آورده، نشان از تحولات اجتماعی دارد. گسترش شهرها و ارتباطات بسیار، برهه‌ای در این بازه زمانی حدوداً ۲۵۰ ساله ایجاد کرد که تاثیر آن بر سیمای شهرهای بزرگ غیرقابل انکار است. بیرجند در شرق کشور که با وجود خاندان علم رو به پیشرفت نهاده بود به تدریج به مقر سیاسی و حکومتی تبدیل شد. در پی این امر، شهر رو به گسترش نهاد و ساخت و سازها از ارگ به پیرامون آن کشیده شد. علاوه بر مقر حاکم، خانه‌ها و عمارت‌هایی بر پاشد که نیازهای جدید را برآورده نموده، در عین حال هنرنمایی آجرکاران را عیان ساخته است. در این بین تاثیر اقلیم و رفت و آمد افراد مختلف به بیرجند قابل توجه است. تنوع فرم و نقش در دل آجرهای قالبی نشسته بر نمای بناهای تاریخی بیرجند، زیبایی و جذابیت به نمای بناها داده و توانسته کمبود رنگ را جبران نماید. این تزئینات آجری تاکنون به صورت دقیق مورد مطالعه قرار نگرفته؛ بیم آنست رشد جمعیت و نیاز به ساخت بناهای جدید، منجر به تخریب بسیاری از این ساختمان‌های با ارزش آجری شود و در این روند، بخشی از هویت فرهنگی-تاریخی ایران، از بین برود. هدف، بررسی تزئینات آجرکاری نمای بناهای قاجار و پهلوی بیرجند و عوامل تاثیرگذار اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی بر آن است. از این رو به دنبال پاسخ بدین سوالات است: تزئینات آجرکاری بناهای قاجار و پهلوی در بیرجند چیست؟ عوامل اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی موثر بر آن کدام است؟

پیشینه پژوهش

محمد امین ناصح (۱۳۹۵) در کتاب دولت یار (تاریخ محلی بیرجند در آغاز سده معاصر)، به بررسی تاریخ محلی به روایت چهره‌های فرهنگی و بررسی اوضاع طبیعی، اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بیرجند تا اواخر دوره پهلوی پرداخته است. مجتبی کاویان (۱۳۹۴)، در کتاب مستند سازی و تحلیل سیما و منظر شهر تاریخی بیرجند، به بررسی بافت تاریخی

و محلات و عوامل اثر گذار بر عناصر منظر در شهر بیرجند و خوانش سیمای کالبدی ادراکی شهر بیرجند پرداخته است. مهدی وفايي فرد (۱۳۸۴) در کتاب جستجوی هویت شهری بیرجند، به بررسی بوم شناسی شهر بیرجند و آثار تاریخی شهر بیرجند پرداخته است. زهره بزرگ نیا (۱۳۸۲) در مقاله معماری بیرجند، به بررسی تزئینات معماری در خانه‌های تاریخی بیرجند اشاره داشته است. حسن هاشمی زرج آباد و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله درون گرایی و بازتاب اصل محرمیت در معماری ایرانی-اسلامی، نمونه پژوهش میدانی؛ خانه های تاریخی بیرجند، به بازشناسی و بازنمایی دو اصل درون گرایی در عناصر کالبدی-فضایی خانه های تاریخی بیرجند پرداخته است. رضا خسروی و فرهاد خسروی بیژانم (۱۳۹۵) در مقاله بررسی معماری خانه های حکما و امرا در بافت سنتی بیرجند، به بررسی نقش طبقه حاکمان و امرا یکی از چهار طبقه ساکن در بافت سنتی بیرجند در شکل گیری فضاهای معماری باغ و عمارت اکبریه پرداخته شده است. داوود صارمی نائینی و ذبیح الله مسعودی (۱۳۸۹) در مقاله مطالعه و بررسی خانه های تاریخی بیرجند در دوره قاجار، به بررسی معماری بیرجند پرداخته است. مریم قاسم نژاد و علی زارعی (۱۳۹۵) در مقاله بررسی تزئینات سر در خانه های محله چهار درخت شهرستان بیرجند، به بررسی نماهای تزئینی سر در منازل قدیمی شهرستان بیرجند با تکیه بر منازل قدیمی محله چهار درخت پرداخته است. حسن هاشمی زرج آباد و همکاران (۱۳۹۳)، در مقاله بررسی نقش اقلیم بر نوع معماری و تزئین حسینیه نواب بیرجند، به بررسی تاثیر اقلیم در یکی از بناهای تاریخی منحصر به فرد به نام حسینیه نواب پرداخته است. روی هم رفته منابعی اندک در رابطه با آجرکاری دوره‌های قاجار و پهلوی موجود است که غالب آنها از منظر معماری به بناها نگریسته‌اند ولی به طور مشخص به مطالعه نقوش آجرکاری بناها و جریان‌های فکری تاثیرگذار بر آنها در بیرجند اهتمام نشده است.

روش پژوهش

رویکرد تحقیق، کیفی و روش، توصیفی و تحلیلی است. جمع آوری داده‌ها بر مبنای اطلاعات کتابخانه‌ای و به ویژه

این محلات متشکل از محلات (چهار درخت، پا قلعه، محله ته ده، میان ده، سرده، محله رنگرزان، محله برزگرو، محله در قلعه، محله سرپشته، محله کلو، محله پی بو، محله خیرآباد، محله تک چاه) که در این میان تعداد چهار باغ، یک ارگ، تعداد ده خانه دارای شماره ثبت ملی و هشتاد و هفت خانه مسکونی (فاقد شماره ثبت ملی) در مجموع ۱۰۲ بنای تاریخی بررسی شد.

میدانی استوار است. جامعه آماری شامل ابنیه تاریخی بیرجند از عصر قاجار و پهلوی است. نمونه‌گیری، هدفمند و از نوع متوالی است که به روش گلوله برفی به پدیده اشباع دست یافته است. ابتدا بناهایی که دارای شماره ثبت ملی هستند شناسایی شده، سپس با مساعدت متخصصین، منابع مکتوب و مشاهدات میدانی در مناطق با بافت قدیمی بیرجند، نمونه‌ها برداشت شدند. بناها مطالعه شده در بافت تاریخی که شامل پنج محله اصلی، سر ده، میان ده، ته، رنگرزان و خیرآباد که

ردیف	نام محله	تعداد خانه
۱	سرده	۳ خانه دارای شماره ثبت و ۱۶ خانه مسکونی شخصی
۲	میان ده	۲ خانه دارای شماره ثبت و ۱۵ خانه مسکونی شخصی
۳	ته ده	۱ خانه دارای شماره ثبت و ۱۸ خانه مسکونی شخصی
۴	رنگرزان	۳ خانه دارای شماره ثبت و ۲۰ خانه مسکونی شخصی
۵	خیر آباد	۱ خانه دارای شماره ثبت و ۱۸ خانه مسکونی شخصی
۶	باغ امیر آباد	روستای امیر آباد
۷	باغ شوکت آباد	روستای شوکت آباد
۸	باغ رحیم آباد	بافت شطرنجی
۹	باغ اکبریه	بافت شطرنجی
۱۰	ارگ	بافت میانی

۱۷۹). «رونق تجاری مرزی و نیز ماموریت یافتن دوره‌ای نمایندگان ایرانی و خارجی به شهر بیرجند در کنار گشایش نخستین مدارس نوین شرق کشور در این ناحیه، مجموعاً مقدمات ارتقای سطح اجتماعی و فرهنگی این شهر کویری را موجب شد» (ناصح، ۱۳۹۵: ۹). «تا اوایل قرن حاضر شهرستان بیرجند به انضمام شهرستان قائن کنونی، ولایت قائنات را تشکیل می‌داد که در جنوب ولایت باخرز و خواف و در شرق ولایت فردوس و گلشن قرار داشته است. ضعف حاکمیت قاجار و سیاست مداخله‌جویانه انگلیس و روسیه، مشکلات فراوانی را برای کشور به ویژه در مناطق مرزی در پی داشت. حضور نظامیان بیرجندی در نبردهای هرات به همراه نقش تجاری بیرجند، همداری بود به انگلیس که توجه بیشتری به این شهر کویری داشته باشند. لذا در اولین فرصت، اقدام به تاسیس کنسولگری در این شهر نمود» (همان: ۷). «بیرجند بر سر راه کرمان، یزد، هرات و سیستان و شهرهای میان راه

بیرجند در دوره‌های قاجار و پهلوی

«بیرجند از عهد صفویه که خاندان علم- خاندانی عرب و شیعه در آنجا حضور یافتند، رو به اعتبار گذاشت و به جای قائن مرکز قهستان شد با زوال دولت صفوی و رسوخ کشورهای اروپای غربی به هند و آسیای شرقی از راه‌های دریایی و زمینی، بیرجند که در مسیر عمده‌ترین راه زمینی این ارتباط قرار داشت، محل عبور اغلب سیاحان، جهانگردان یا مامورانی شد که در نوشته‌های خود اطلاعات فراوانی درباره شهر و منطقه به جای گذاشتند» (کاویان، ۱۳۹۴: ۲۰). «هاینریش فن پوزر آلمانی در سده ۱۷ میلادی از بیرجند به ده بیرجیان و از آسیاهای بادی آن یاد می‌کند» (گابریل، ۱۳۴۸: ۹۱) در اواخر عهد صفوی خاندان خزیمه نقش مهمی در سرکوب و اخراج مهاجمین افغانی داشتند. در همین دوره این منطقه اهمیت ژئوپولیتیک، مورد توجه خاص حکومت قرار گرفت و به تدریج پذیرای نقش مهم حاکم‌نشین شد (وفائی‌فرد، ۱۳۸۴:

در سال‌های پس از ۱۳۲۰ خورشیدی، توسعه شهر سرعت یافت و در جنگ جهانی دوم متفقین، شاهراه مشهد-زاهدان را ساختند که به صورت یکی از شاه‌رگ‌های ارتباطی متفقین که با راه آهن ایران رقابت می‌کرد، در آمد.» (ناصح، ۱۳۹۵: ۲۱)

فرم‌های آجری بناهای بیرجند در دوره‌های قاجار و پهلوی

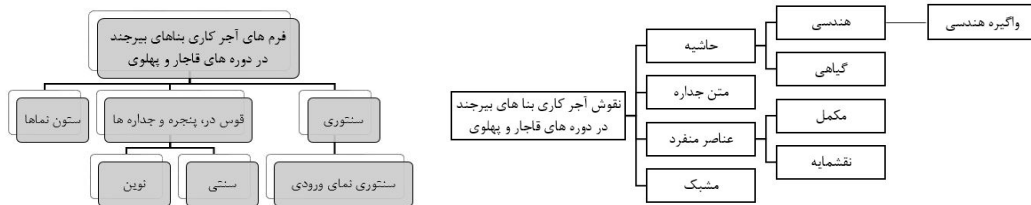
در دوران معاصر هنر آجرکاری تحت تاثیر عوامل متعددی نظیر تجددگرایی، تاریخ‌گرایی، مدرنیسم و ... فراز و نشیب‌هایی را طی کرده و در دوره قاجار تحت تاثیر عناصر فرهنگی، پرتجمل و پرکار ظاهر شده تاجایی که گاه کل بدنه پوشیده شده با نقوش متنوع آجرکاری، آرایش یافته است (اسدی قجرلو، ۱۳۸۷: ۱۰۵). شاید مهم‌ترین عامل تحول شهر بیرجند ارتباط تجاری و انتقال تدریجی مرکزیت سیاسی، امنیتی و حکومتی از قائن به بیرجند بوده باشد که همزمان با آن، نخستین اشکال کالبدی شهر و گسترش آن از هسته اولیه به پیرامون آغاز شد. از این زمان با توجه به خاندان امیریه و ساخت و سازهای مورد نیاز حاکم‌نشینی نظیر ارگ، قصر، قلعه و غیره، شهر از محله چهار درخت به سمت شرق (قصر حاکم)، شمال و شمال غرب (قلعه قدیمی) توسعه می‌یابد (وفائی‌فرد، ۱۳۸۴: ۱۷۰ و ۱۸۰). بدین ترتیب بافت تاریخی بیرجند عناصر مختلفی مانند مسجد جامع، مدرسه شوکتیه، بازار، ارگ حکومتی و خانه‌های سنتی با معماری ایرانی را در خود جای داده است. شرایط اقلیمی خاص کویری شهر بیرجند باعث شده که بافت کهن آن دارای ترکیبی درونگرا و بسته باشد. این فرم‌ها به نوعی از کنار هم قراردادن آجرهای تزئینی است که نمایش یک الگوی تصویری خاصی می‌کند. نقوش در قسمت‌های مختلف بنا قابل مشاهده است؛ حاشیه، متن جداره، مشبک‌ها، رخیام، سنتوری، ستون‌نماها و قوس‌ها. در لبه‌های رخیام تزئینات خطی ملاحظه شد شامل کله‌گرگی، آجری ساده (چیدمان مورب، افقی، عمودی، خفته و رفته)، آجری لوله (چیدمان محذب، افقی) و آجر هلالی. در این میان نقوش جداره ها و حاشیه، عناصری از جمله نقوش ساده هندسی (دایره، لوزی، مربع ایستاده روی قطر، شش، ماه و ستاره، نقش سرو، در جداره و حاشیه) و پیشانی (سر در) در بنا به کار رفته است. این نقوش با استفاده از انواع گوناگون

واقع شده و از این رو بازرگانان شهرهای مختلف به اینجا رفت و آمد می‌کنند. و از آنجایی که بیرجند تولیدکننده قالی بود، از دوره ناصرالدین شاه، از این راه صاحب در آمد شد» (گرگور، ۱۳۶۶: ۱۶۰). شاید بتوان گفت، اولین شرکتی که در بیرجند به تهیه و فروش فرش اقدام کرده، شرکت انگلیسی به نام قالی شرق با مدیریت فردی انگلیسی و معاونت مصطفی عامری بوده است. پس از جنگ جهانی دوم متأسفانه صنعت قالی بافی در بیرجند سیر نزولی پیدا کرد و اعتبار خود را در بازار جهانی از دست داد. دومین شرکت تهیه و فروش فرش، شرکت شرق بود که با شرکت آقایان محمد ابراهیم علم، اسدالله علم، محمد نقی میرزای معتضدی، محمدرضا سپهری و حاج علی گزاری به ثبت رسید. در بین سال‌های ۱۳۱۷-۱۳۱۳ شمسی، قالی‌های بافته‌شده در کارگاه‌های بیرجند در اوج شهرت خود بوده و در تمام بازارهای اروپایی به ویژه در آلمان از اعتبار و شهرت زیادی برخوردار بوده است. حوادث بعد از جنگ‌های جهانی، باعث تغییر مسیر تجاری کشور شد و رواج بیش از پیش اقتصاد پولی (که با خشکسالی نیز توأم شده بود) موجب خرابی اوضاع اقتصادی بیرجند و رکود کسب و تجارت گردید. «با رونق گرفتن تجارت در اوایل سده بیستم و گسترش بازرگانی میان انگلیس و هند، بیرجند شکوفایی بیشتری یافت.» (کاویان، ۱۳۹۴: ۲۰). «بخش مهمی از تحولات تاریخی، اجتماعی و اقتصادی و کالبدی بیرجند در دهه‌های اخیر، همزمان با نخست‌وزیری و وزارت دربار اسدالله علم (پسر محمد ابراهیم خان شوکت‌الملک) و نفوذ او در دستگاه‌های دولتی حکومت پهلوی آغاز شد. او با هدایت برخی سرمایه‌گذاری‌های دولتی و تخصیص برخی از اعتبارات منطقه‌ای در چهارچوب برنامه‌های عمرانی، برای استقرار تاسیسات فرهنگی، ارتباطی، نظامی جدید در بیرجند تاثیر مهمی در رشد و توسعه کالبد شهر بر جای گذاشت» (وفائی‌فرد، ۱۳۸۴: ۲۲۳ و ۲۲۴). «در سال‌های نخستین دوران پهلوی، شهر به مرکز عمده نظامی تبدیل شد. لوله‌کشی آب در سال ۱۳۰۲ خورشیدی، اولین لوله‌کشی شهری در ایران به حساب می‌آمد. به علت اهمیت راهبردی شهر بیرجند در سال ۱۳۱۲ خورشیدی، فرودگاه این شهر که سومین فرودگاه کشور پس از قلعه مرغی و بوشهر بوده، مورد بهره برداری قرار گرفت.

گلچین، انتزاعی به کار رفته‌اند. چیدمان کلی آجرها در بنا به صورت یک رج آجر لوله، سپس یک رج آجر حاشیه و در ردیف آخر مجدد یک رج آجر لوله قرار گرفته است.

آجر مانند آجر حاشیه، لوله، چهار، شش، چهار و شش، لوزی، سرلوح، خشتی و آجر مهری شکل گرفته‌اند. این عناصر در ترکیب‌بندی‌های مختلف مانند چلیپا، خفته و رفته، جناغی،

نمودار ۱: گونه‌شناسی فرم‌ها و نقوش آجری بناهای بیرجند در دوران قاجار و پهلوی، ماخذ: (نگارندگان، ۱۳۹۹)

شده است. «استفاده از سنتوری قبل از دوره قاجار در معماری ایران معمول نبود. در دوره قاجار به علت روابط با غرب از معماری کلاسیک اروپا به معماری ایران راه یافته است و از مشخصه‌های معماری دوره قاجار شد» (سلطان زاده، ۱۳۷۵: ۱۶۳). متداول ترین سنتوری‌ها در این ناحیه سنتوری شکسته است.

سنتوری

استفاده از سنتوری در نمای کاخ‌های قاجار از تفاوت‌های قابل بیان بین معماری آن و دوره‌های قبل است که از آن تاثیر مستقیم معماری غرب کاملاً قابل مشاهده است (عبیدی‌فر، ۱۳۹۲: ۳۷-۳۶). علاوه بر کاخ‌ها در تعدادی از بناهای مسکونی و تجاری نیز از این فرم در تزئین استفاده

جدول ۱: فرم سنتوری نمای ورودی در بناهای قاجار و پهلوی بیرجند، ماخذ: (نگارندگان، ۱۳۹۹)

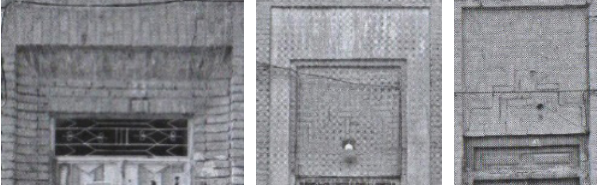
دوره ساخت: ۱. قاجار-پهلوی، ۲. قاجار، ۳. اواخر قاجار-اوایل پهلوی			
			شماره تصویر از راست: ۳-۱

شده است مانند ساختمان پست، خانه‌های بی‌بی مرادی، لاله، فاطمی و سایر منازل مسکونی در بافت تاریخی). استفاده از قوس‌های سنتی تا دوره پهلوی دوم هنوز حضور پررنگی داشته، اما بارواج معماری مدرن این کم‌رنگ می‌شود. رواج قوس تخت از دوره پهلوی اول با توجه به معماری باستان رواج یافت. این قوس، ظاهری ساده دارد و به سبب گسترش ساخت و سازها، کاربرد زیادی پیدا کرد. در سه دسته ساده، دو قاب مرکز و شیب‌دار تقسیم می‌شود. در قسمت بالای خود هره‌چین کوتاه و مختصری دارد. به طور کلی هره‌چین بلند، در بالای انواع قوس‌های تخت، مازه‌دار و تیزه‌دار در دوره پهلوی اول کاربرد داشته و از ویژگی‌های تزئینی معماری این دوره محسوب است.

قوس درها، پنجره‌ها و جداره‌های آجری قوس‌های سنتی

این قوس‌ها در معماری سنتی ایران کاربرد داشته و در دو دسته تیزه‌دار و مازه‌دار است. در معماری دوره قاجار بیرجند در مهمترین کاخ‌ها و بناهای عام‌المنفعه (ارگ کلاه فرنگی، باغ امیر آباد، باغ رحیم آباد، باغ اکبری و باغ شوکت آباد) قابل ملاحظه است. از اواخر دوره ناصری نفوذ عناصر معماری اروپا رواج یافت و میل به تجملات و تکلف‌گرایی در هنر و علاقه به عناصر تزئینی جدید مانند سنتوری‌ها، قوس‌های نوین و ستون‌نماها بیشتر شد که می‌توان به خانه‌های فروتنی، پردلی، اعتمادی، فرهنگ و شریف اشاره کرد. می‌توان گفت هنرهای ایرانی در دوره پهلوی اول بازنگری شد اگرچه از دوره ناصری بناهای زیادی با قوس سنتی ساخته شد. این قوس‌ها در بناهای سنتی و مذهبی و بناهای تجاری و دولتی، نظامی و گاه مسکونی دیده

جدول ۲: فرم قوس‌های سنتی در، پنجره و جداره‌ها در بناهای قاجار و پهلوی بیرجند، ماخذ: (نگارندگان، ۱۳۹۹)

شماره تصویر	نوع قوس	دوره ساخت
۵-۱	تیزه دار	قاجار و پهلوی
۱۱-۶	مازه‌دار	
۱۴-۱۲	تخت	پهلوی
<p>توضیحات: (۵-۱) تیزه دار) نام قوس: ۱ جناغی متوسط، ۲ جناغی تخت، ۳ لچکی، ۴ جناغی تند، ۵ پنج قسمت (۶-۱۱) مازه دار) نام قوس: ۶ نیم دایره، ۷ کمانی، ۸ نعل اسبی، ۹ برنخشی (گلوبی)، ۱۰ کلیل (۱۲-۱۴) قوس تخت) نام قوس: ۱۲ ساده و تخت، ۱۳ ساده دو قاب مرکز، ۱۴ ساده شیب دار</p>		
جناغی تصاویر ۵-۱		
مازه‌دار ۱۰-۶		
تخت ۱۲-۱۰		

قوس‌های نوین

پهلوی اول است. در دوره پهلوی دوم با توجه به تحولات دنیای مدرن و با ترویج سبک معماری و مصالح مدرن تقریباً این قوس‌ها منسوخ شدند.

قوس‌های نوین از دوره قاجار، در معماری رواج یافت و غالباً با هدف زینت‌دادن درها و پنجره‌ها استفاده شد. بیشترین کاربرد این قوس‌ها مربوط به اواخر دوره قاجار تا حکومت

جدول ۳: فرم قوس‌های نوین در، پنجره و جداره‌ها در بناهای قاجار و پهلوی بیرجند، ماخذ: (نگارندگان، ۱۳۹۹)

دوره ساخت: تصویر ۱ قاجار، ۲- قاجار و پهلوی	
	

ستون‌نماهای آجری

ایران است که از دوره قاجار متداول و تا ابتدای دوره پهلوی دوم در بناها استفاده شد. (جدول ۴)

ستون‌نماها از تأثیرات هنر نئوکلاسیک اروپا در معماری

جدول ۴: فرم انواع ستون نما در بناهای قاجار و پهلوی بیرجند، ماخذ: (نگارندگان، ۱۳۹۹)

ستون نما با مقطع دایره	ستون نما با مقطع چهار گوش	ستون نمای کوتاه
		
توضیحات: ستون نمای کوتاه: تصویر ۱ خانه پردلی (قاجار-پهلوی) ستون نما با مقطع دایره: باغ رحیم آباد (قاجار) ستون نما با مقطع چهار گوش: منزل مسکونی در بافت قدیمی (قاجار-پهلوی)		

واگیره هندسی ساده‌ترین نوع تزیینات حاشیه‌های آجری محسوب است شامل نقوش زیگزاگ، لوزی، شطرنجی، مستطیلی، مربع، کله گرگی، انواع رگ‌چین و گلچین. در ساختمان‌های تجاری و مسکونی طبقه متوسط جامعه، تزیینات حاشیه هندسی به سبب سادگی، تزیینات پایه و اصلی است.

نقوش حاشیه‌های آجری

نقوشی است که به صورت نواری و تکرارشونده در اطراف در و پنجره‌ها، رخ بام‌ها، جداره‌ها، ستون‌نماها و مناره‌ها کاربرد داشته‌اند. از ساده‌ترین تزیینات بنا محسوب شده و ارتباط مستقیمی با کارکرد و طبقه اجتماعی مالک بنا دارد.

نقوش هندسی: واگیره هندسی

جدول ۵: حاشیه‌های واگیره هندسی در بناهای قاجار و پهلوی بیرجند، ماخذ: (نگارندگان، ۱۳۹۹)

تصویر	نام نقش	چیدمان آجر	محل کاربرد		
			در و پنجره	ستون نما	رخبام
۱	۱(؟)				*
۲و۳	۸(آجر ساده)، ۳(پله ای)	۳(خفته و رفته)			*
۴	اجر مهری	-		*	
۵و۶	۵(کله گرگی)، ۶(آجر عمودی ساده)	۶چیدمان عمودی			*
۷	(کله گرگی)	-	*		*
۱۹	کله گرگی				*
۱۳-۸	۸(؟)، ۹(آجر ساده)، ۱۰(؟)، ۱۱(؟)، ۱۲(آجر ساده و لوله)، ۱۳(آجر ساده)	۱۱و۱۳(خفته و رفته) ۹(مورب)، ۱۳(خفته و رفته)	*		*
۱۴	آجر ساده و کله گرگی	آجر ساده (چیدمان مورب)			*
۱۵	هلالی	--			*
۱۶	گلدانی				*
دوره ساخت					
۱قاجار-پهلوی، ۲و۷قاجار، ۳و۱۰اوایل پهلوی، ۴اواخر قاجار و اوایل پهلوی، ۵و۶قاجار، ۷اواخر قاجار و اوایل پهلوی، ۸-۱۳ قاجار-پهلوی، ۱۴ قاجار، ۱۵قاجار،					
نشانی تصاویر: ۱ خانه پردلی، ۲و۳ خانه شریف، ۴خانه فرهنگ، ۵خانه لاله، ۷خانه پست، ۸-۱۳ منازل مسکونی بافت تاریخی، ۱۴ باغ اکبری، ۱۵ باغ رحیم آباد، ۱۶ خانه شریف					

						شماره تصاویر از راست: ۱-۶
						۷-۱۲
						۱۳-۱۸

نقوش متن جداره‌های آجری
 تزئیناتی شامل انواع رگ‌چین‌ها، گلچین‌ها، نقوش حصیری، انتزاعی و هندسی متنوع که با آجرقزاقی و اکوب، آجرهای قالبی، آجر لوله و تراش ایجاد شده‌اند و به صورت تکرار شونده هستند و قسمت‌های مختلف بناها را پوشش داده‌اند. جدول (۵)

جدول ۵: متن جداره‌های آجری در بناهای قاجار و پهلوی بیرجند، ماخذ: (نگارندگان، ۱۳۹۹)

محل کاربرد					دوره ساخت	نام نقش و چیدمان آجر	تصویر
ستون‌نما	داخل سنتوری	کف بالکن	جداره	سردر و پنجره متن لچکی			
			*	*	قاجار-پهلوی	اخفته و راسته، ۲ لوله و گلچین	۱ و ۲
			*	*	قاجار-اوایل پهلوی	۳ لوله، ۴ گلچین و حصیری تخمه‌گذار	۳ و ۴
			*	*	قاجار	۵ گلچین، ۶ آجر لوله و مربع، ۷ و ۸ و ۹ گلچین	۵-۹
			*	*	اواخر قاجار-اوایل پهلوی	۱۰ گلچین، ۱۱ تزئین با سنگ رنگی (انتزاعی)	۱۰ و ۱۱
			*	*	قاجار-پهلوی	۱۲ اخفته و رفته، ۱۳ و ۱۴ و ۱۵ گلچین، ۱۶ لوزی بزرگ	۱۲-۱۶

توضیحات

نشانی تصاویر: ۱ و ۲ خانه پردلی، ۳ خانه فاطمی، ۴ خانه فرهنگ، ۵-۶ خانه لاله، ۷-۹ خانه اعتمادی، ۱۰ و ۱۱ خانه پست، ۱۲ و ۱۳ خانه فروتنی، ۱۴-۱۶ منازل مسکونی شماره ۹ و ۱۲ و ۱۴ و ۱۵ و ۱۶ و ۱۷ و ۱۸ و ۱۹ و ۲۰ و ۲۱ و ۲۲ و ۲۳ و ۲۴ و ۲۵ و ۲۶ و ۲۷ و ۲۸ و ۲۹ و ۳۰ و ۳۱ و ۳۲ و ۳۳ و ۳۴

						شماره تصاویر از راست: ۱-۶
--	--	--	--	--	--	---------------------------

آجر مهری (قالبی) مختلفی ایجاد می‌کند. عمدتاً این نوع آجر به کمک قالب این طرح معمولاً برجسته و فرورفته است و گاهی بین دو ردیف آجر ساده قرار می‌گیرد یا به صورت ترکیبی، نقوش است مانند، لوزی، بادامی، ستاره‌ای و چلیپا.

جدول ۶: آجر مهری (قالبی) در بناهای قاجار و پهلوی بیرجند، مأخذ: (نگارندگان، ۱۳۹۹)

محل کاربرد					دوره ساخت	نام نقش و چیدمان آجر	تصویر	
ستون‌نما	داخل سنتوری	کف بالکن	جداره	سردر و پنجره				
				لچکی	متن			
			*		*	قاجار-پهلوی	آجر مهری (نقش لوزی و مربع و ستاره، شش)	۱-۳
			*			قاجار	تزئین آجر مهری و لوله (نقش لوزی و مربع و ستاره، شش)	۴-۶
			*				۷ آجر مهری (انتزاعی، نقش ستاره)	۷
*			*		*	اواخر قاجار-اوایل پهلوی	۸ شش و ستاره، ۹ نقش مستطیل و ستاره	۸ و ۹
*			*		*		آجر مهری و لوله (نقش لوزی و مربع و ستاره، شش)	۱۰
			*			قاجار	۱۱ نقش لوزی و مربع و ستاره، شش، ۱۲ انتزاعی و ستاره، ۱۳ نقش لوزی و مربع و ستاره، شش	۱۱-۱۳
			*		*		۱۴-۲۱ نقش شش، مربع، لوزی، ۱۸ مهری و لوله	۱۴-۲۱
			*		*	قاجار-پهلوی	۲۲ خفته و رفته، نقش لوزی، ۲۳ و ۲۴ انتزاعی، ستاره	۲۲-۲۴

توضیحات

نشانی: ۱-۳ خانه پردلی، ۴-۶ خانه بی‌بی مرادی، ۷ خانه فاطمی، ۱۰-۸ خانه فرهنگ، ۱۱-۱۳ خانه لاله، ۱۴-۲۱ خانه اعتمادی، ۲۲-۲۴ منزل مسکونی در بافت تاریخی

	شماره تصاویر از راست: ۱-۶
	۷-۱۲
	۱۳-۱۸
	۱۹-۲۴

عناصر منفرد (یگانه) آجری

روی قوس در و پنجره‌ها و سردر و بالای پنجره‌ها را زینت داده‌اند در این گروه جای گرفتند. این تزیینات در دو گروه عناصر منفرد مکمل، گره‌های هندسی منفرد و سردر گونه‌شناسی شد.

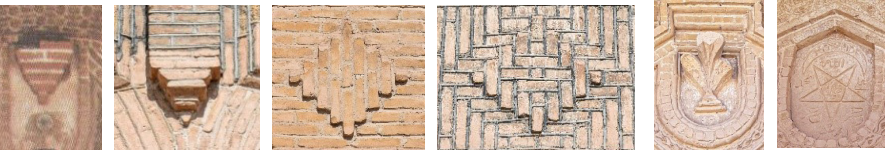
تزیینات آجری که بدون تکرار و به طور خاص، قسمتی از انتهای ستون‌نماها، بالای سنتوری‌ها، روی جداره‌ها، اطراف و

جدول ۷: منفرد (یگانه) مکمل در بناهای قاجار و پهلوی بیرجند، ماخذ: نگارندگان، (۱۳۹۹)

تصویر	نام نقش	چیدمان آجر	دوره ساخت	محل کاربرد	
				ستون‌نما	جداره
۳	هندسی	-	قاجار-پهلوی	*	اطراف در و پنجره
۴	پر	-	قاجار		*
۷ و ۶ و ۵	۵ و ۶ گل‌انداز - هندسی	۵ و ۶ خفته و رفته	اواخر قاجار و اوایل پهلوی	*	*
۸	هندسی	-	قاجار-پهلوی		*
۹ و ۱۰ و ۱۱		۹ و ۱۰ خفته و رفته، ۱۱ (-)		*	
۱۲	گل‌انداز	خفته و رفته	پهلوی		*
۱۳ و ۱۴	لوزی		قاجار	*	

توضیحات

نشانی تصاویر: شماره ۱ خانه فاطمی، شماره ۲ خانه لاله، شماره ۳ و ۴ و ۵ ساختمان پست، ۶ و ۷ منزلی در بافت تاریخی، ۸ باغ امیر آباد، ۹ خواجه خضر

	شماره تصاویر از راست: ۱-۶
--	---------------------------------

۷-۱۲

نقشمایه‌های منفرد

خفته و رفته و نقوش هندسی (مانند لوزی، مستطیل و مربع و دایره) اجرا شده است. بیشتر این نقوش در بالای در و پنجره اجرا شده است. پرتکرارترین نقش لوزی است. جدول (۷)

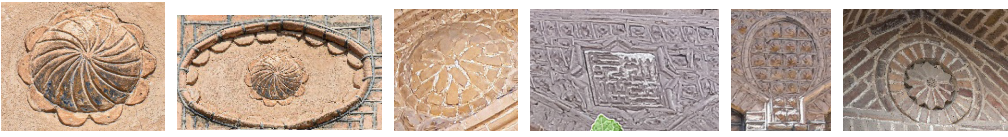

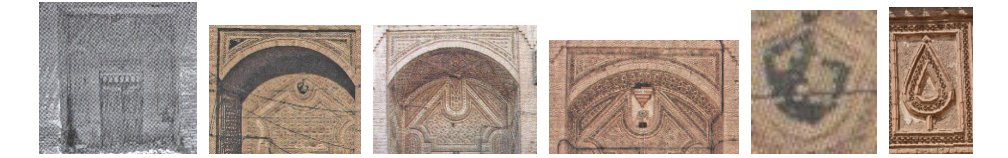

در تعداد اندکی از نمونه‌ها، تداوم نقش و گره‌های هندسی مشهود است. این نقوش در تزئین جداره‌ها، اطراف و بالای در و پنجره با تراش آجر و در برخی موارد با آجر قزاقی و اکوب، رگچین

جدول ۸: نقشمایه‌های منفرد (یگانه) در بناهای قاجار و پهلوی بیرجند، ماخذ: (نگارندگان، ۱۳۹۹)

تصویر	نام نقش یا گره هندسی	دوره ساخت	محل کاربرد		
			جداره	اطراف در و پنجره	بالای در و پنجره
۱-۳	۱ نقش شمسه و دایره-۲ نقش هندسی (همراه با آجر مهری)-۳ شمسه	قاجار-پهلوی	*	*	*
۴	دایره	قاجار			*
۵ و ۶	دایره و نیم دایره و بیضی	اواخر قاجار و اوایل پهلوی			*
۷ و ۸	تاج و موج	قاجار-پهلوی			*
۹-۱۴	لوز و مستطیل (همراه با تزئین اجر مهری)	قاجار	*	*	*
۱۵-۱۷	لوز و مستطیل (همراه با تزئین اجر مهری)	اواخر قاجار و اوایل پهلوی	*	*	*
۱۸	نقش هندسی (همراه با تزئین اجر مهری)	اواخر قاجار	*		
۱۹	آجر مهری و لوله (نقش شش و مربع و لوزی)	اواخر قاجار	*		
۲۰	ستاره و نقش سپر	قاجار-پهلوی			*
۲۱	نقش هندسی (همراه با تزئین اجر مهری)	قاجار-پهلوی			
۲۲	لوزی (همراه با تزئین اجر مهری، شش و مربع)	قاجار-پهلوی			
۲۳	لوزی و مستطیل				
۲۴	مثلث (تزئین با سنگ رنگی رنگی)	اوایل پهلوی	*		
۲۵	نقش سرو (تزئین آجر لوله و مهری)	قاجار	*		*
۲۶	نقش سپر (تزئین با سنگ رنگی)	قاجار-پهلوی			*
۲۷-۳۰	نقش پیشانی (همراه با تزئین اجر مهری)				*
۳۱	نقش مثلث (همراه با تزئین مهری و سنگ رنگی)	قاجار			*

توضیحات

نشانی تصاویر: ۱ و ۲ پردلی-۴ لاله- ۵ و ۶ ساختمان پست-۷ و ۸ منزل مسکونی در بافت تاریخی-۹-۱۴ خانه بی بی مرادی-۱۵-۱۷ خانه فرهنگ-۱۸ و ۱۹ و ۲۵ خانه اعتمادی-۲۰ و ۲۱ خانه فروتنی-۲۲ و ۲۳ و ۲۴ و ۲۷ و ۲۸ و ۲۹ و ۳۰ منزل مسکونی در بافت تاریخی، ۲۴ خانه فاطمی، ۳۱ باغ اکبریه

	شماره تصاویر از راست: ۱-۶
	۷-۱۲
	۱۳-۱۸
	۱۹-۲۴
	۲۵-۳۰
	۳۱-۳۲

مشبک‌ها

جداره‌ها در دسترس است. بیشترین تزئینی که در میان نمونه‌ها دیده شده، چلیپا بوده است. جدول (۹)

در تزئینات معماری ایران، مشبک‌ها از گذشته تا به امروز کاربرد داشته است. نمونه‌های اندکی از آنها در حفاظ بام‌ها و

جدول ۹: مشبک‌ها در بناهای قاجار و پهلوی بیرجند، ماخذ: (نگارندگان، ۱۳۹۹)

تصویر	نام نقش	دروه ساخت	کاربرد: حفاظ بام
۱	چلیپا	اواخر قاجار	*
نشانی تصاویر: خانه اعتمادی			

بحث و تحلیل:

و معماری تاثیر گذاشت. شاخصه‌های هنری هویت‌ساز ایران در دوره قاجار، زمان فتحعلی شاه مشخص شد که میل به تجددگرایی، باستان‌گرایی و فرهنگ و هنر صفویان در آن مشهود است. تمایل به اروپا باعث دگرگونی‌های فرهنگی-هنری، سیاسی و اجتماعی و حکومتی شده که در این بین آشنایی ایرانیان با فرهنگ و تمدن غربی از مهم‌ترین تحولات این دوره بود. در اواخر دوره قاجار، ایران فراز و نشیب‌های گوناگونی را

تاثیر گرفتن از غرب در دوره قاجار به اوج خود رسید و معماری ایران دچار دوگانگی شد. دوره طولانی حکومت قاجار همراه با حوادثی بود از جمله درگیری با روس‌ها، حضور انگلیسی‌ها در جنوب و ورود غربی‌ها به ایران برای مقاصد مختلف، رفتن ایرانی‌ها به فرنگ، توسعه راه آهن، نساجی، دوربین عکاسی، چاپ و غیره که همه اینها بر هنر این دوره خصوصا نقاشی

اعتبار و شهرت زیادی برخوردار بوده است. از طرح‌های به کار رفته بته جقه، سرو، کله اسبی و ربعی سعدی است. از این به بعد «با رونق گرفتن تجارت، در اوایل سده بیستم و گسترش بازرگانی میان انگلیس و هند، بیرجند شکوفایی بیشتری پیدا کرد» (کاویان، ۱۳۹۴: ۲۰). بخش مهمی از تحولات تاریخی و اجتماعی و اقتصادی و کالبدی بیرجند همزمان با نخست وزیری اسدالله علم در دستگاه‌های دولتی آغاز شد. شهر بیرجند در آغاز دوران پهلوی به یک مرکز نظامی تبدیل شد. در این زمان لوله کشی آب، خود یکی از عوامل مهم در تحول شهر بیرجند بود. «در این سال‌ها توسعه شهر سرعت یافت و در جنگ جهانی دوم متفقین، شاهره مشهد- زاهدان را ساختند که به عنوان شاه‌رگ ارتباطی متفقین بود» (ناصح، ۱۳۹۵: ۲۱). از این به بعد بیرجند از طرفی مرکز توزیع محصولات هند و خاور اروپا بود و از طرفی صادرات محصولات قانن و خراسان قرار گرفت و از طریق بیرجند واردات محصولات به بازارهای شمالی ایران حتی قفقاز و ترکستان و روسیه می‌رسید. در نتیجه این تحولات، تاسیس یکی از شعب مهم بانک شاهنشاهی ایران در این منطقه شد.

نخستین اشکال کالبدی شهر و گسترش آن از هسته اولیه به پیرامون آغاز شد و با توجه به ساخت و سازهای حاکم نشینی خاندان امیریه، بناهایی نظیر ارگ، قصر و قلعه، و خانه‌های سنتی با معماری ایرانی شهر از محله چهار درخت به سمت شرق (قصر حاکم)، شمال و شمال غرب (قلعه قدیمی) توسعه یافت (وفائی فرد، ۱۳۸۴: ۱۷۰ و ۱۸۰). در ترکیب سبک‌های محلی این بافت، سنت‌های ساختمانی دوران تیموری و صفوی قابل ملاحظه است. از این رو کمال سبک‌های اصیل قاجار را در دوره‌ای که هنوز با معماری غربی تلفیق نشده بود را می‌توان در این بافت مشاهده کرد. تاسیس نخستین مدارس نوین در شرق کشور، افتتاح کنسولگری انگلیس و همچنین نقش تجاری بیرجند در این دوره، سبب شد تا رفت و آمد بازرگانان در این منطقه افزایش یابد. با توجه به تحولات فوق، به دلیل رفت و آمد خارجیان به این منطقه، می‌توان تاثیرات آن را نیز در تزئینات به کار رفته در آجرکاری بیرجند ملاحظه کرد.

پشت سر گذاشت. انقلاب مشروطه، اندیشه‌محوری تجدد و ترقی‌خواهان پیشروان مشروطیت و فرهنگ جامعه ایران در مقابل این تحولات تغییر پیدا کرد. با روی کار آمدن رضاشاه، گرایش به تاریخ و تمدن پیش از اسلام به طور رسمی آغاز شد و مورد حمایت قرار گرفت. دلیل اصلی گسترش باستان‌گرایی، وضع نه چندان خوب فرهنگی بود و اما بعدها در دوره پهلوی دوم، جنبش نو سنت‌گرایی شکل گرفت که به دنبال هویت هنری خود بود. ناحیه بیرجند با وجود وضعیت توپوگرافی و اقلیم نامساعدش و دوری از مراکز سیاسی، زمینه‌ساز حوادث تاریخی خاصی شده است. شهر بیرجند همواره در دفاع از قلمرو سیستان نقش محوری داشته و حاکمان محلی با وجود دور بودن از مرکز، در حراست از این مرزها کوشا بودند. بیرجند از عهد صفویه، با حضور خاندان امیریه (علم) رو به اعتبار گذاشت و در این دوران مرکز حکومت از قانن به قهستان انتقال یافت که نفوذ این خاندان تا انقلاب اسلامی تداوم داشت. به دلیل حاکم‌نشینی و رسوخ کشورهای اروپای غربی به هند و آسیای شرقی از طریق راه‌های دریایی و زمینی، بیرجند محلی شد برای عبور سیاحان، جهانگردان و ماموران. رونق تجاری مرزی و همچنین ماموریت نمایندگان ایرانی و خارجی به ایران در تاسیس نخستین مدارس نوین شرق کشور در این ناحیه شد و موجب ارتقا سطح اجتماعی و فرهنگی این شهر کویری شد. موقعیت بیرجند در آغاز سلطنت قاجار، مقارن بود با دست اندازی انگلستان بر سرزمین هندوستان بود که به همسایگی کشور ما با حکومت بریتانیا منجر شد. به دلیل نقش تجاری بیرجند، انگلیس اقدام به تاسیس کنسولگری در این شهر کرد. بازرگانان مختلف به این شهر رفت و آمد داشتند. بعد از جنگ جهانی دوم، دستگاه‌های قالیبافی افزایش یافت. اولین شرکت خرید و فروش فرش در بیرجند با نام شرکت قالی شرق تاسیس شد و پس از جنگ جهانی دوم صنعت قالی‌بافی در بیرجند سیر نزولی پیدا کرد و اعتبار خود را در بازار جهانی از دست داد. بعد آن دومین شرکت تهیه و فروش فرش، شرکت شرق بود که با شرکت آقایان محمد ابراهیم علم، اسدالله علم، محمدتقی میرزای معتضدی، محمدرضا سپهری و حاج علی گزاری به ثبت رسید. قالی‌های بافته شده در این کارگاه‌ها به اوج شهرت خودش رسیده و در تمام بازارهای اروپایی به ویژه در آلمان از

نتیجه گیری

از ویژگی‌های مهم در معماری ناحیه، وجود بافت‌های متعدد است. خانه‌های این ناحیه دارای تزئینات آجری که غالباً مربوط به دوره قاجار - پهلوی هستند. بسیاری از نماها و سردرها در بافت تاریخی این شهر نشان از اعتبار بالای صاحب خانه و ذوق معمار است. در پاسخ به سوال اول می‌توان بیان کرد، فرم‌های آجری بناهای بیرجند در دوره قاجار و پهلوی در سه دسته ستون‌نماها، قوس‌های در، پنجره و جداره (سنتی و نوین) و سنتوری‌ها قابل طرح است. همجواری آجر در بنا، الگوهای متنوعی را ساخته است. نقوش آجری شامل هندسی و گیاهی در حاشیه، متن جداره، عناصر منفرد (نقش مکمل، نقش مایه منفرد) و مشبک بررسی شد. آجرهای گوناگونی نظیر لوله، حاشیه، مهری، شش، لوزی، شش و لوزی، مربع، سرلوح، دایره، خشتی و سرو در کنار یکدیگر قرار گرفته تا نقوش متنوعی را شکل دهد و با ترکیب‌های مختلفی همچون چلیپا، خفته و رفته، جناغی، گلچین و انتزاعی نمای ابنیه را آراسته است. در پاسخ به سوال دوم باید گفت، نقش محوری بیرجند در دفاع از قلمرو سیستان و پاسداری از مرزها و کانون تشیع این منطقه، تاثیراتی نیز در نقوش بناهای به کار رفته داشته است. نقش سرو نماد آزادگی و ایستادگی مردمان این منطقه، از نقوش معروف استفاده شده در آجرکاری ابنیه است. موقعیت سوق الجیشی بیرجند و نقش تجاری آن در دوره قاجار، رفت و آمد سیاحان، جهانگردان و ماموران تاثیراتی فرهنگی و اجتماعی در شهر برجای نهاد. سیطره انگلیس بر هند و همجواری با سیستان و بیرجند تاثیراتی بر هنر و معماری این منطقه گذاشت. با ماموریت نمایندگان ایرانی به غرب و بالعکس، تاسیس نخستین مدارس نوین در شرق کشور و افتتاح کنسولگری انگلیس سبب شد تا رفت و آمد بازرگانان به این منطقه افزایش یابد. تاسیس شرکت فرش بافی، شاهراه مشهد - زاهدان برای عبور و مرور متفقین، باعث شد تا مورد توجه قرار گیرد. با توجه به تحولات فوق، نیز پابندی به سنن و آیین بومی و ملی می‌توان رشد هنر آجرکاری در نمای ابنیه بیرجند را ستود.

منابع

- اسدی قجرلو، سمیه. (۱۳۸۷). «بررسی تحول آجرکاری در دوران پهلوی اول و دوم». معماری و فرهنگ (دفتر پژوهش‌های فرهنگی)، شماره پیاپی ۳۱، ۱۰۸-۱۰۵.

- بزرگ نیا، زهره. (۱۳۸۲). «معماری بیرجند». دو ماهنامه معمار، پیاپی ۲۲، ۶۸-۷۶.

- خسروی، رضا، خسروی بیژان، فرهاد. (۱۳۹۵). بررسی معماری خانه‌های حکما و امرا در بافت سنتی بیرجند، اولین کنفرانس ملی فناوری‌های نوین در علوم مهندسی، ۲۲-۱.

- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۷۵). معماری کلاسیک. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

- صارمی نائینی، داوود و مسعودی، ذبیح‌الله. (۱۳۸۹). «مطالعه و بررسی خانه‌های تاریخی بیرجند در دوره قاجار». همایش منطقه‌ای خانه/یرانی، ۱۱-۱.

- عبدی‌فر، نرگس. (۱۳۹۲). هنر و معماری در دوره قاجار. تهران: راشدین.

- قاسم‌نژاد، مریم و زارعی، علی. (۱۳۹۵). «بررسی تزئینات سر در خانه‌های محله چهار درخت». چهارمین کنگره بین‌المللی عمران، معماری و توسعه شهری، ۷-۱.

- کاویان، مجتبی. (۱۳۹۴). مستندسازی و تحلیل سیما و منظر شهر تاریخی بیرجند. بیرجند: چهاردرخت، چاپ اول.

- گابریل، آلفونس. (۱۳۴۸). تحقیقات جغرافیایی راجع به ایران. مترجم: خواجه‌نوری. فتحعلی. تهران: اساطیر، چاپ اول.

- مک گرگور، سی. ام. (۱۳۶۶). شرح سفری به ایالت خراسان و شمال غربی افغانستان. مترجم: مجید مهدی‌زاده. مشهد: معاونت فرهنگی آستان قدس.

- ناصح، محمدامین. (۱۳۹۵). دولت یار (تاریخ محلی بیرجند در آغاز سده معاصر). تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

- هاشمی زرج‌آباد، حسن و تقوی، عابد و مسعودی، ذبیح‌الله. (۱۳۹۴). «درون‌گرایی و بازتاب اصل محرمیت در معماری ایرانی - اسلامی (نمونه پژوهش میدانی: خانه‌های تاریخی بیرجند)». مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان، شماره پیاپی ۳۴، ۱۴۶-۱۲۳.

- هاشمی زرج‌آباد، حسن و صادقی، سارا و زارعی، علی. (۱۳۹۵). «بررسی نوع اقلیم بر نوع معماری و تزئینات حسینی‌ی نواب بیرجند». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، دوره ۶، شماره پیاپی ۱۱، ۱۶۲-۱۵۱.

- وفایی‌فرد، مهدی (۱۳۸۴). در جستجوی هویت شهری بیرجند. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.

Brickwork Decorations on the Exterior Facades of Birjand's Historic Buildings in Qajar and Pahlavi Periods

Alireza Sheikhi¹, Amir Hossein Abbasi Shokat Abad²

1- Associate Professor, Faculty of Applied Arts, University of Art, Tehran (Corresponding author)

2- Master Student, Faculty of Applied Arts, University of Art, Tehran

DOI: 10.22077/NIA.2022.4758.1548

Abstract

Brick is one of the most important building materials in Iranian architecture, with a notable appearance throughout the Islamic period. In the realm of brickwork, the Seljuk, Qajar, and Pahlavi periods are noteworthy. The scope of this paper is to recognize the external brickwork decorations of historic Qajar and Pahlavi buildings in Birjand, as well as the social and cultural aspects that influence them. So, the paper queries what are the brick decorations of Qajar and Pahlavi structures in Birjand, and which social and cultural events influenced them? The research method is descriptive-analytical and the method of data collection is library and especially field studies. Findings show that the brick forms of Birjand buildings include pilaster, door arches, windows and casing and pediment. Also decorative brick patterns include verge, casing text, single elements and tracery of monuments. Patterns with various brick compositions such as cross, asleep, herringbone, and abstract that they have appeared next to each other. It also made clear that there were influences of socio-political events on brick ornamentation of the monuments of this study which is noteworthy to be mentioned of Birjand's strategic location, as well as its commercial and pivotal role in defending Sistan's territory and guarding the eastern borders during the Qajar period, the presence of tourists and agents as a result of the British invasion of India and proximity to Iran, the establishment of new schools, and the opening of the British Consulate in Birjand. The sale of the region's carpets on global markets resulted in economic prosperity, capital production, and merchants, resulting in the incorporation of European ornamentation into Birjand's architecture. Thus, the architectural ornamentations were not just the outcome of artistic visions, rather the social, political and economic contexts influenced greatly on architecture as a venue for artistic manifestation in late 19th and early 20th century of Iran.

Key words: Qajar, Pahlavi, Brick work, Architecture, Birjand.

1- Email: a.sheikhi@art.ac.ir

2- Email: amir.abbasi2698@gmail.com